

UTJECAJ OKOLIŠA NA FORMIRANJE LIČNOSTI I GENEZU DEVIJANTNOG

MARIJA PUĐAK
Fakultet hrvatskih studija,
Sveučilište u Zagrebu
marshmell66@gmail.com

SAŽETAK

Nedavni pokušaji da se utvrdi način funkcioniranja ljudske jedinice i pronađu uzroci njezina razvitka, posebice u negativnom smjeru, u smislu općenite potrage za srećom u suvremenom društvu, stvaraju potrebu za razvitkom znanstvenog stajališta o tom pitanju. U ovom je radu pažnja posebice posvećena kauzalitetu čovjekova razvoja u društveno neprihvatljivom svjetlu devijantnosti s obzirom na značajnu ulogu okoliša u navedenom procesu. S tim na umu, razložiti ćemo biološke, psihološke i socijalne faktore koji tvore pojedinca kao takvog, a u značajnoj mjeri, devijantnu individuu. Mnogi autori pozivaju se na slične teze koje ćemo navesti, no tek u ovom radu oslanjamo se na one potpomognute zbiljskim znanstvenim dokazima o utjecaju okoline i okoliša na formaciju devijantne ličnosti. Ličnost koja odstupa od uobičajenih obrazaca ponašanja koji bi se, uvjetno rečeno, smatrali normalnim i kao takvi društveno prihvatljivim. Perspektiva proučavanja potječe iz stranih i nekoliko radova hrvatskog govornog područja te je fenomen promatran i oprimgjeren i na primjerima našeg podneblja. Nastojat ćemo dati zaokruženu i cjelovitu sliku fenomena sve većeg društvenog opsega i njegovih uzroka. Cilj je dosegnuti dostatnu razinu jasnijeg shvaćanja problema te svih njegovih pretpostavki i, najvažnije, izbjeći njegovo pogrešno shvaćanje. Interdisciplinarnim pristupom, tj. doprinosom više disciplina, razjasnili smo fenomen i naznačili potrebu za razumijevanjem, a time dali i smjernice za načine djelovanja. Ovu analizu moguće je dopuniti istraživanjima na istu temu te konkretnim radovima istraživača koji su se prethodno bavili sličnom tematikom, poput Brucea Liptona i drugih.

KLJUČNE RIJEČI

devijantnost, okoliš, uzroci, utjecaj, epigenetika, individua, društvo.

UVOD

U narednim ćemo rečenicama raspraviti o ulozi primarne okoline na formiranje ličnosti, svjesnog identiteta i devijantnih svojstava, posebice u mladim, i to pod utjecajem autoriteta uže obitelji, dakle različitih vrsta autoriteta roditelja te ćemo naznačiti i utjecaj uže obitelji koja nerijetko čini prvu okolinu i odgojni okoliš pojedinaca od najranijih godina života. Razmotrit ćemo razvoj osobnosti

istodobno iz biološke i sociološke perspektive i istražiti što će sinteza dviju perspektiva poručiti. Ono što Lipton navodi, s ishodištem iz Aristotelova i kasnije jezuitskoga nauka jest da je iz sedmogodišnjeg djeteta sposoban razlučiti budućeg čovjeka (Lipton, 2017.). Ovom rečenicom daje se naslutiti ishodište i oslonac glavne hipoteze. Razmotrit ćemo međusobni utjecaj genetike, okoline i snage vlastite percepcije u oblikovanju osobnosti kao takve te ishodištima devijantnog iz navedenih procesa. Uzet ćemo u obzir trenutno stanje pojedinca i socijalnih odnosa i u nekoliko primjera čitatelju nastojati približiti svoje hipoteze i stajalište o navedenim problemima.

Rasprava

Individua je u Meadovim očima afektivan subjekt koji odgovara na podražaje, vođen instinktivnim, nekontroliranim *ja*. *Mene* ga ima ulogu obuzdati, ali *mene* se može opisati kao *ja* provučeno kroz filter. Znanstvenici sve više naglašavaju našu mogućnost za kontrolom i vodeću ulogu naše prisutne svijesti u smislu da ona posjeduje kontrolu nad budućim razvitkom. Mead proučavajući interakciju ipak više zagovara puko odgovaranje na podražaje s ciljem održavanja interakcije u tijeku. Drugi će reći da svijest generira sebe, pa time i svoju stvarnost i zapravo određuje u koje će se interakcije dovesti i kako će se one odvijati (Lipton, 2017). Mead više zagovara podređenost društvenim normama koje ujedno, po njegovu mišljenju, stvaraju pojedinca, proizvode ga, stvaraju njegovu osobnost unutar dvofaznog razvojnog procesa. Društvene norme čine okoliš o kojem Lipton govori kao o velikom oblikujućem sistemu, pa ovdje možemo pomiriti stajališta dvaju znanstvenika. Ona podržavaju fenomen pojave nenaslijeđenih negativnih crta ličnosti i karakternih osobina. Nadalje, ono što je bitno naglasiti jest da čovjek nije žrtva vlastite genske strukture, već svog okoliša i perspektive koju zauzima prema njemu, odnosno svoje percepcije okoline (Lipton, 2017). On otkriva da se zapravo radi o tome hoćemo li svoju percepciju okoliša formirati u pozitivnom ili negativnom svjetlu. U tom vidu, smatramo da obitelj kao prva fronta okoliša na nas može utjecati u onom smislu gdje je ona naš okoliš s kojim se najprije susrećemo. On nas u najranijoj dobi formira, no dosežanjem zrele dobi dobivamo moć da sami sintetiziramo svaki proživljeni događaj u onakvu percepciju svijeta kakvu sami odaberemo. Nasilni otac može svoje ponašanje racionalizirati sinu pod izlikom da samo najjači opstaju i da je jednostavno prijeko potrebno upražnjavati agresiju u većini interakcija u kojima se nalazimo. Ipak, na djetetu ostaje hoće li se mentalno zreo momak koji iz njega izraste i dalje voditi istim načelom. Znamo da roditelji nasilnici, roditelji koji ne mare za djecu, često odgajaju djecu nasilnike, ali opet, to nije pravilo. Ipak, tako se šanse za odrastanje u devijantnu ličnost povisuju.

„Zamjenski roditelji generalno manje mare za djecu od bioloških roditelja, posljedica čega je da su djeca koja nisu odgojena u svojoj obitelji češće izložena rizicima.” (Harre i Moghaddam prema Daly i Wilson, 1988:83)

Koliko god nam bio blizak, odnosno jak utjecaj okoline, uvijek će biti trenutaka kada se nademo sami sa sobom i upitamo se što je zaista ispravno. U tim situacijama konzultiramo svoje *ja* i kultiviramo *mene*. Važnost utjecaja autoriteta oko nas formira i činjenica da su ljudi 99,9 % identični, a samim time zaključujemo o važnosti kulturoloških faktora. Naime, ljudsko ponašanje ishod je kompleksne interakcije između gena i okolinskih čimbenika kao posljedice točno određenog broja gena naspram značajnih varijacija koje se javljaju u ljudskom ponašanju (Lipton, 2017).

Jim Carrey u jednom je intervjuu izjavio kako je čovjek ništa. Ništa u smislu da kada se osoba rodi, nadjenu joj ime, pripisu religiju, nacionalnost. Kultura u kojoj je dijete rođeno nameće mu brojna svojstva koja tu kulturu specifično označavaju, a nepisanim društvenim normama uz roditeljski se utjecaj proces oblikovanja dovršava. Naša je osobnost ulaskom u adolescenciju već dobrim dijelom oblikovana. Mentalnim, a zatim i fizičkim radom ostaje na nama da je usmjerimo onamo kamo zaista želimo stići, mentalnim shvaćanjem ne samo svog društvenog položaja već i potencijala da ga imamo moć promijeniti. Zatim slijedi egzekucija pomoću, rekao bi Elias, taktika i strategija vođena uglavnom unutar okvira društvenih normi. Izlaskom iz okvira društveno odobrenih načina verbalnog/fizičkog djelovanja najčešće se ulazi u područje devijantnog. Kada govorimo o socijalnim aspektima, modusi društvenog djelovanja i interakcije pojedinaca bitno su polazište za razumijevanje sadržaja i značenja njihovih iskustava. Takvim pristupom omogućujemo dolazak do saznanja koja izlaze izvan, i šire od okvira same neuropsihologije i neuroanatomije mozga. (Lipton, 2017) *Vice versa*, potreban je oprez prema količini pažnje koju posvećujemo procesu deklariranja osobe kao devijanta, odnosno, valja vrlo pažljivo pristupiti postupku proglašavanja individue devijantnom. Valja ujedno uzeti u obzir ekstrinzične faktore poput utjecaja okoline i okolnosti, kao i intrinzične faktore. Treba pokazati zanimanje za narativ pojedinca i istražiti ga. Ovdje primarno govorimo o vezi s roditeljem koji u većoj mjeri nosi ulogu autoriteta. Za razvoj individue značajan je pozitivan, stabilan, međusobno podržavajući odnos pun razumijevanja i ljubavi primjerene odnosu roditelj – dijete. Kako ćemo u daljnjem tekstu razmotriti, svaki drugi odnos s autoritetom, odnosno razina projiciranja autoriteta koja odlazi u neki od ekstrema plodna je podloga za razvoj mladog devijanta, bilo osobe koja će biti suviše egoističnih manira i agresivna i time lako zapasti u devijantne oblike društvenog djelovanja, ili pak labilne i autodestruktivne pojedince (Kelečić, 2018). Na sreću, u nekim situacijama narušene odnose roditelj – dijete popravljaju

dijelovi uže obitelji, primjerice kada u odgoj interveniraju baka ili djed. Narativ je bitan instrument koji nam pomaže doći do intrinzičnih čimbenika koji afektiraju djetetovo vanjsko ponašanje. Na postavljen problem možemo odgovoriti analogijom kojom se služi socijalna psihologija, naravno ne izjednačavajući ovdje izravno devijantnost s mentalnim poremećajem (iako postoji zajednička značajka u društveno neprihvatljivim/neprijemnim akcijama). Lipton predlaže tretiranje mentalnih poremećaja gledajući na njih kao na nešto više od samog biološkog disbalansa. Lijek vidi u pristupu koji će se temeljiti na razumijevanju i koji će dati više od puke deskripcije stanja i pogleda iz biološke perspektive (Lipton, 2017).

Slično tome, valja oprezno klasificirati individue u kategorije devijantnog, imajući na umu više ili manje direktno vidljive faktore koji osobu guraju u tu ponašajnu sferu. Poglavitito kako nas ne bi pratio promašaj kakav prati rana razdoblja psihologije gdje se pretpostavljalo kako su psihičke bolesti zapravo projekcije demona koji zaposjedaju pojedince, da ne spominjemo vremena srednjeg vijeka gdje su mentalne bolesnike vezali u kaveze poput životinja u zoološkom vrtu (Harre i Moghaddam, 2012). Postoje neki dokazi kako su nastojanja da se obriše stigma s mentalnih bolesnika i mentalnih poremećaja općenito postigla suprotan učinak i postigla još jaču distingviranost, stigmu i diskriminaciju spram mentalno oboljelih. Ipak, vjerujemo kako je svaki pokušaj da se takve negativne oznake i bespotrebna negativna obilježavanja izbrišu korak u pravom smjeru. Nadalje, razmatramo činjenicu različitih oblika devijantnosti, točnije različitih definicija devijantnog ponašanja. Harre i Moghaddam (2012) navode primjer socijalne psihologije koji možemo promotriti u primjeni na naš problem, a odnosi se na činjenicu da kultura utječe na oblike mentalnih bolesti koje se pojavljuju. Donedavno se zamjećivala razlika ovisno o mjestu, no multikulturalizacijom u globalnom suvremenom društvu možemo preciznije vidjeti utjecaje same kulture gdje se ona ne pojavljuje uvijek nužno na mjestima za koje je tradicionalno prisutna.

Primjerima hrvatskog naroda ovdje vidimo da možemo postavljati niz pitanja, započevši od ispitivanja mnijenja građana od poslijeratnih godina do danas. Pod tim mislimo na ono što bi društvo definiralo kao devijantno od nekada pa do danas. Naime, počnimo s jednostavnijim, vanjskim obilježjima. Nije potrebno mnogo kako bismo iz reakcija zrelih i starijih stanovnika naših podneblja iščitali jasno neodobranje većine vanjskih karakteristika mladih današnjice, prvotno kao reakcije na izgled i odjeću. Nadalje, nerijetko se događa da navedene skupine verbalno izražavaju nezadovoljstvo te proglašavaju mlade devijantnima zbog odjevnog stila koji im je stran i neshvatljiv. Ovdje mislimo na konstatacije zrelih građana usmjerene ka odjevnom stilu tinejdžera i/ili adolescenata poput „Gle ju, hoda tako sva poderana, kako ju nije sram.” Ili sa druge strane nerijetki su iskazi lažnog sažaljenja poput „Jadni, nemaju za cijele hlače.” Daljnje generalizirano de-

vijantno obilježje mladih jest tzv. nepoštivanje u interakciji sa sugrađanima navedenih skupina. Ovdje smo naveli i psihosocijalnu karakteristiku onoga što se kod nas često promatra kao devijantno s određenih aspekata. Sada se valja zapitati: od kuda kreću korijeni tolike devijantnosti mladih današnjice i radi li se zaista ovdje o nečemu devijantnom? Primarno, je li legitimno davati za pravo generacijama koje su imale direktan utjecaj na stvaranje odgojnog okoliša i koje su zaslužne uopće za egzistenciju mladeži kakva danas jest da je klasificiraju na ovaj način? Je li lošem demiurgu dozvoljena tolika kritika prema njegovim svjesnim tvorbama? S druge strane, valja napomenuti i paradoks koji postoji zato što većina starijih pojedinaca nastoji na svoje mlade ukućane pozitivno utjecati, stvoriti uzorne članove društvene zajednice svojim nastojanjima da ih raznim nagradama održe sretnima (poput Homans/Blau konceptata koje ćemo kasnije spomenuti). Ujedno upotrebljavaju autoritativne sankcije na svojim unucima kako bi ih razvili u kompletne, sposobne ličnosti, istovremeno te pojedince definirajući uzorom svakome drugom članu grupe, dok ostatak mladih lako kategoriziraju u devijante pod izlikom svakog neslaganja u mišljenju. Poznata je fluidnost ličnosti koju Mead zagovara, u čijem vidu možemo razmotriti promjenu stava osobe tijekom osobnog razvitka od mladosti do stare dobi gdje joj se mijenjaju neki stavovi koje je imala u ranoj mladosti, pa nam je donekle jasno neodobravanje nekih društvenih trendova koje se zreloj osobi ne čine najpametnijim odabirom, no analogno ovome teško ćemo objasniti prethodno navedeno neslaganje unutar praktično jednog stava.

Je li trenutno stanje društvene svijesti rezultat djelovanja obrambenog mehanizma odgovornih? Možemo reći da to ne mora biti uzrokom i da su pojedinci sami zaslužni za svoj alterirani svjetonazor i djelovanje shodno tome, ali ne možemo u potpunosti odbaciti utjecaj roditeljskog odgoja koji su nam nekad pružali i članovi uže rodbine te manje ili više utjecali na razvoj naše ličnosti danas. Postoje i nalazi koji govore o urođenosti nagona za agresijom prema genetski drugačijim jedinkama u ljudskoj prirodi. Je li to znak za odbacivanje značaja obiteljskog autoriteta u formiranju devijantne ličnosti ili je ta mreža autoriteta baš ona točka u kojoj se donosi krajnja odluka, onaj veliki utjecaj koji djeluje kao stimulans na tu dispoziciju i ima moć da stvori robijaša ili budućeg predsjednika? Dosad je ovaj nalaz doveden u korelaciju tek s borbom s drugom jedinkom istog spola u borbi za osiguravanjem reproduktivne funkcije, pa ne možemo tvrditi da bi ovo mogao biti odlučujući okidač o sudbini nečije osobnosti. Opet, vrijedi li općenito, logično je zaključiti kako će utjecati na formiranje osobe ako je član obitelji koji je nositelj autoriteta nasilan, posebice kod povodljivih mladih. Ovdje možemo predvidjeti potencijal za razvoj u smjeru devijacije od društveno odobrenih shema djelovanja.

Zanimljiv je način na koji se obitelji u Zanzibaru nose s članom koji pokazuje odudaranja od uobičajena ponašanja. Ondje se mentalna bolest interpretira

kao loša sreća, s izvorištem izvan osobe i nešto što ne pripada identitetu osobe kao njegovom integralnom dijelu. Umjesto praksi kakve su poznate na Zapadu, poput provođenja egzorcizama u svrhu istjerivanja duhova, u Zanzibaru se koriste rituali u kojima se nastoji „udobrovoljiti duhove“. Iznosi se hrana te uvodi elemente pjesme i plesa. Na posude za piće oboljelih pišu se riječi iz *Kurana* koje će oboljeli ispiti ne bi li ih duhovi napustili i tako se izliječili (Harre i Moghaddam, 2012). Kada bi se takav razumijevajući, suosjećajan način primijenio u nas, ne samo da bi utjecao na smanjenje broja devijantnih pojedinaca svake vrste već bi promijenio i samu definiciju devijantnog. Štoviše, neke od navedenih pojava koje smo ovdje iznijeli, a promatrane su kao devijantne, na područjima na kojima obitavaju drugi narodi drugih kultura neće se uopće smatrati devijantnima (USA), a rjeđe će biti slučaj da će se ta pojava smatrati i ekstremno devijantnom (Ujedinjeni Arapski Emirati). Oznaka i utjecaj stigme koja prati devijantne osobe (recimo da se radi o višem stupnju devijantnosti, primjerice kriminalcu puštenom iz zatvora nakon nekoliko godina) možemo pratiti pomoću kulturoloških diferencija, kao i stigmatu koja slijedi mentalno oštećene individue. Istraživanja su pokazala kako 67 % američkih obitelji s članom dijagnosticiranim sa shizofrenijom izražava visoke razine kritičizma i srodnih emocija, dok je u indijskim obiteljima taj postotak tek 23 % (Harre i Moghaddam, 2012).

Naša je kultura obilježena tradicijom i svojstvena joj je vizura kolektivismu, ali na drugačiji način no što je to slučaj u Indiji. Hrvatska verzija kolektivismu bremenita je kolektivismom koji podržava samo ono što se nalazi strogo unutar nepisanih društvenih pravila, neverbalnih atavističkih društvenih normi i samo u tom vidu gdje se upražnjava ono što toj normi pripada, ona je podržavajuća. Kako pod utjecajem trendova drugih naroda globalizacijom i k nama prodire sve jači individualizam, mladi se pod tim utjecajima razvijaju i lako ih je u ovdašnjoj okolini promatrati kao devijantne. U trenutnoj fazi spore tranzicije kolektivismu k suvremenom individualizmu, mlade je uz prisutnost još uvijek preostalih arhaičnih društvenih normi s primjesama socijalističkog načina mišljenja lako obojiti devijantno. Naš je kolektivismu, dakle, ne onaj koji podržava zajednicu, odnosno zajednica koja podržava svakog pojedinca, već samo one pojedince koji podržavaju ista nepisana pravila starog režima, slično nacistima koji su ubijali svakog pojedinca nearijevskih obilježja, samo se u ovom slučaju radi o psiho-emocionalnom ubojstvu/genocidu. Psiho-emocionalno stanje primarno je afektirano užim obiteljskim krugom kao njenim primarnim klesarom, a pojedincem samim kao drugotnim. Ono se mijenja u odgovarajućim fazama života; utjecaj okoline sve je slabiji kako akter psihofizički dozrijeva i formira vlastiti stav.

Razina do koje će osoba ažurirati svoju osobnost onakvu kakvu je oblikovala mreža obiteljskog autoriteta (asertivniji ili stroži otac, brižna ili indiferentna majka, djed, baka) ovisi o stavu te specifične osobe, neznatno o bliskim osobama u

mladoj dobi. Kompleksna biološka bića, poput ljudi, kao takve treba i promatrati, kao osjećajne, društvene, cilju upravljene aktere. Djelomično proučavanje čovjeka vodi u pogrešan pogled na stvar. Djelomično valja opažati samo dokle god smo svjesni da je to točno ono što činimo (Harre i Moghaddam, 2012). Suprotno najranijim spoznajama socijalnog bihevizma Johna Watsona, suvremena sociologija i socijalna psihologija upoznate su s činjenicom da ipak ne valja odbaciti narative svijesti, a misli i fokus držati samo na opažljivome. Kada bismo se fokusirali samo na opažene reakcije pojedinaca, na definicije pravednog primjerice, i potpuno zanemarili njihove osjećaje u tom kontekstu, nikada ne bismo mogli postići to da dobijemo stvarnu reakciju, stvarnu definiciju pravednog svake osobe za sebe jer su i osjećaji dio sustava koji je zadužen za prosuđivanje u svakidašnjem životu; isključimo li dio sustava, ne vidimo potpunu sliku. Suvremena slika svijeta sastavljena je od mnogobrojnih fragmentiranih ličnosti i nebrojeno mnogo društava različitih kultura, s različito raspodijeljenim odgojnim ulogama i isto tako pridavanjem veće ili manje važnosti postizanju, odnosno prikazivanju, autoriteta pri podizanju mladih osoba. U centar pažnje potrebno je staviti i pitanje potrebe redefiniranja devijantnog. Još je važnije pitanje treba li u kolektivnu svijest upisati nove društvene norme koje će odgovarati suvremenim uvjetima, posebice na hrvatskom podneblju.

Ja možemo proučavati i kao kopiju roditeljskog, nezgrapno je reći, roditeljeva *ja*. Ono sve više odgovara zaista našem bitku kako vrijeme odmiče. Goffmanov scenski nastup možemo gledati kao prikrivenu devijantnost kojoj pribjegavamo kako bismo zavrijedili nagrade i odgodili kažnjavanje. U tom aspektu učestala je pojava lažnog ili prividnog podvrgavanja autoritetu ne bi li mu se privremeno udovoljilo. U takvim situacijama *ja* postiže visok stupanj kultiviranosti i u velikom stupnju biva ograničen sa strane *mene*. Između tih dviju Meadovih komponenti osobe (Mead, 2003), izdvojili bismo svijest kao međukorak, i to svijest oblikovanu pod utjecajem najbližeg okoliša. Obitelj u tom smislu ima ulogu filtera kroz koji se *mene* provlači (najintenzivnije prvih 7 godina života) i na kraju tvori osobu.

Psihološka perspektiva

Postoje teorije o vezi temperamenta s oblikom tijela temeljene na hipotezama o produktima endokrinog sustava i izlučenih kemikalija, no ovi arhaični rezultati pripadaju ranijim istraživanjima na tu temu. Nešto novije teorije pokazuju da je karakter osobe komponenta osobnosti, čime se vodi većina suvremenih teoretičara. Kretschner (1925) navodi i temperament kao važan dio osobnosti kao cjeline. U okviru devijantnog valja spomenuti definiciju poremećaja osobnosti:

„(...) trajan obrazac nutarnjeg iskustva, i ponašanja koje znatno odstupa od očekivanja kulture pojedinca, koje je invazivno i nefleksibilno, po-

činje u adolescenciji ili ranoj odrasloj dobi, stabilno je tokom vremena, i vodi do smetnji ili oštećenja [ovisi o lokalnim standardima *pravilnog funkcioniranja*].” (Harre i Moghaddam prema DSM IV TR 2004:1230)

Dakle, bitna je komponenta nezdrave ličnosti ono odstupanje u ponašanje koje izlazi izvan okvira onoga što određeno društvo prihvaća kao uobičajeno i normalno. U nekim se slučajevima radi o prikrivenim oblicima devijantnog interagiranja, pa se postavlja pitanje uče li ljudi primjerene obrasce i izvode li jednostavno performans u skladu sa situacijom i kulturom čije su funkcionalne sheme internalizirali. Svjesni smo da već djeca oponašaju obitelji:

„Novorođenče je sposobno imitirati gotovo odmah nakon rođenja.”
(Harre i Moghaddam prema Meltzoff i Moore, 1977)

Postoje li, sukladno tome, skriveni devijanti? Jesu li moguće osobe koje pretendiraju na ozdravljenje ličnosti za neke specifične socijalne potrebe? U tom smislu možemo govoriti o psihopatima i sociopatima. Jedino je problematično ovdje samo polje devijantnog. Seže li ono čak do tih razina?

Referirat ćemo se na jedno ime koje je znatno utjecalo na poimanje razvoja osobe i osobnosti. Američki biolog Bruce Lipton tvrdi da će čovjekov karakter i osobnost biti programirani okolišnim čimbenicima i načinom odgoja u prvih sedam godina života. Situacijski uvjeti tijekom prvih godina uz roditeljski odgoj formirat će genski materijal djeteta. Sve što dijete u tom razdoblju svog razvoja doživi, oblikovat će ga kao osobu. Svaka situacija, način na koji su se roditelji tada ponijeli, svaki postupak, način na koji su roditelji odgovarali u delikatnim situacijama utjecat će na razvoj buduće zrele jedinice, bio introvert, ekstrovert ili mješavina tih tipova, to je ono što će ga takvim uvelike odrediti. Neki su stručnjaci povezivali te tipove ličnosti s oblikom tijela što je danas malo plauzibilno. Bilo je i pokušaja psihologa ličnosti da identificiraju nekoliko bitnih osobina koje različiti ljudi iskazuju u različitim stupnjevima, no iz toga je proizašla tek podjela na tip ekstroverta i introverta kakvu danas poznajemo. S obzirom na to da su osobine poprilično stalan dio čovjeka i njegove osobnosti, polemiziralo se oko toga kako je osobina možda tek djelić organa mozga (Harre i Moghaddam prema C. Jung, 2012). Plauzibilnija je ipak Allportova teorija. Naime, radi se o temelju koji u sebi sadrži set različitih dispozicija, zajedno posloženih na određen način. Ipak, i ondje nailazimo na problem, a taj je distinkcija općih osobina od osobina osobnosti gdje opet zapadamo u aporiju jer jedno označava ono po čemu razlikujemo pojedinca od ostatka društva, dok je drugo tek način na koji se ljudi ophode, međusobno odnose i ponašaju u društvu. Allport još 1961. godine naglašava kontingentnost situacija unutar kojih ljudi djeluju uz simultano prisutnu idiosinkraziju društva (Allport, 1961).

Treba razlikovati ono što ćemo zvati teorijom osobnosti od sustava kojim ljudske karakteristike stavljamo u određene zasebne kategorije. Osim tipova/oblika tijela, ličnost se još pokušavalo objasniti strukturama mozga (Eysenck, 1967) te očuvanjem prošlih prilagodbi u ponašanju unutar genetskog materijala.

„(...) Niz faza ovladavanja snažnim nagonima za postizanjem različitih vrsti zadovoljstava.” (Harre i Moghaddam, 2012:233)

Povjesničarski svjetonazor Eliasova rada govorit će nam o samoprisili na psihički aparat individue koji je ona s vremenom naučila upotrebljavati. Ovdje, u Freudovu psihološkom pogledu, riječ je o ograničavanju svojih nagona, ili Homansovim rječnikom, postizanju nagrada. Primjer nagrade u našem je slučaju majčina blagonaklonost, smanjenje strogoće i primjene autoriteta nad djetetom u odgovoru na njegovo ponašanje. Elias piše o socijalizaciji u smislu sve veće kultiviranosti čovjeka sinkronijskom kronološkom komponentom, što ovdje možemo uz Freuda vezati time što oba znanstvenika u istom smjeru promatraju razvoj. Također, Freud će govoriti o zreloj individui kao o balansiranom, umjerenom i s primjerenim zanimanjem za zadovoljstva koja život pruža referirajući se na ona koja se nalaze unutar društvenih, normom oblikovanih, okvira. On svako odstupanje od onoga što u svakodnevnom životu ne bismo smatrali normalnim proučava u ovim trima fazama razvoja i svaki nedostatak u nekoj od tih triju faza objasniti će ovu devijaciju od prosječnog ophođenja nekog pojedinca.

Prije nekoliko godina na mnogo se mjesta počelo tvrditi kako su prve tri godine života najvažnije za razvoj djeteta. Bruce Lipton tome dodaje još četiri. S obzirom na to da se ovdje ponajviše radi o razdobljima primarne i sekundarne socijalizacije, ovo zaista jest najvažnije razdoblje jer, kako bi Mead rekao, ovdje dijete formira svijest o samome sebi, spoznaje sebe kao zaseban entitet, a zatim dobiva i sliku/svijest o egzistenciji drugih, majke, oca, sestre, djeda. Nadalje, uči se normama učenjem pravila, primarno u igranju s prijateljima u vrtiću, ili ostaje kod kuće i razvija se u interakciji s majkom i bližnjima. Ovdje je zanimljiva činjenica navodni dokaz o tome kako su djeca koja su ostajala kod kuće umjesto da su bila upisana u vrtiće nerijetko postajala nešto introvertiranija od djece koja su to razdoblje provela u vrtićima. Vidljiva je razlika utjecaja okoline, a uzmemo li fenomen podijeljene pažnje u obzir, u situaciji gdje se vrtićka grupa sastoji od tridesetero djece i jedne odgojiteljice, vršenje autoritativnih sankcija otežano je i rjeđe se provodi izravno na jedno dijete zasebno. U ovom stadiju rada referirat ćemo se na socijalni konstruktivizam i rad Brucea Liptona ne bismo li ispitali mogućnosti kreiranja vlastite percepcije spram intenziteta utjecaja autoriteta ličnosti koje služe kao uzor u razdobljima primarne i sekundarne socijalizacije. Psiholog Piaget nešto je drugačije opisao proces socijalizacije gdje je sekundarnu

socijalizaciju označio nešto dužim periodom te razvoj obilježio adaptacijom i organizacijom (Sanja Tatalović Vorkapić, 2013). Mead o tome govori u vidu začeta razumijevanja i shvaćanja društvenih normi nakon što ih je dijete ranije usvojilo. Na poznatom primjeru bejzbola opisano je to procesom gdje dijete najprije dobiva shemu pravila koju zatim počinje rabiti i naposljetku je shvaća te koristi s razumijevanjem. *Ja* je fluidno, nekultivirano, refleksne prirode kada se od njega zahtijeva odgovor. Razvija se u doba primarne socijalizacije i ondje na njega mogu utjecati rodbinski autoriteti. Ono imitira ponašanja iz svog okoliša, uči obrasce koji su neposredno prisutni i ponavlja ih ne znajući najprije što njegove radnje znače. One mentalnim dozrijevanjem poprimaju značenje te dalje, ulaskom u sekundarnu socijalizaciju, i ostale stupnjeve. Postizanjem točke razvoja u kojoj se postupno formirao stav, formira se i identitet sa svojim temperamentom koji odražava osobnost. Vjerujemo da procesi formiranja stavova i procesi kojima mlada osoba stvara sliku svijeta oko sebe zauzimaju relativno bliske vremenske oznake. Ovisno od osobe, smatramo da je u bitnome povezano formiranje stava s načinom na koji će osoba konstruirati svoju percepciju trenutne okoline u kojoj se nalazi. Svi utjecaji cjelokupnog procesa socijalizacije utjecat će na svijet kakvim ga osoba vidi u onoj mjeri u kojoj ona to dopusti. Neki autori navode da u mladoj zreloj fazi razvoja za pojedinca odnos s bliskim osobama nema značajan učinak na rješavanje poteškoća, no postoje druga mišljenja. Na primjer, Lipton navodi kako nismo žrtve vlastite sudbine i zaista, naš budući život ovisi samo o našoj vizuri realnog svijeta. Potrebno je naglasiti da je u tom razdoblju bitna situacijska značajka. Naime, ako pojedinac odrasta s nekohezivnim obiteljskim autoritetom, a u mladoj zreloj dobi uza sebe nalazi prisne kolege iz djetinjstva, njegov *ja* razvio se kultivirajući se uz potporu trećih, vanjskih čimbenika koji su na nj imali intenzivniji učinak, dakle, elementi koji čine najbliži dio njegove okoline i prvih etapa socijalizacije čine one najbitnije etape odrastanja. U tom vidu Liptonova epigenetika ima podlogu u sociološkoj praksi. Vratimo li se na Freudovu koncepciju ljudskog razvoja, možemo zamijetiti kako on razlikuje devijacije u ponašanju individue u okviru deformacija u svakoj razvojnoj fazi zasebno. O valjanosti njegovih teza možemo govoriti u terminima smjernica koje će biti podloga unutar koje će se osoba razvijati, imajući na umu da se radi o podlozi koja će na površinu isplivati u razmjeru obrnuto proporcionalnom snazi autokonstrukcije vanjskog svijeta i stavova individue. Nadalje, Freud uvodi još jednu podjelu, također u vezi s odnosom roditelj – dijete.

Edipova je faza svojstvena onom razdoblju u kojem je dijete privrženo jednom roditelju, a drugog promatra kao *drugoga* i neprijatelja, a radi se o seksualnoj privlačnosti. Dolazi i do fenomena koji Freud nije objasnio, a to je preuzimanje suprotnih obilježja, odnosno feminiziranje sinova ili preuzimanje muževnih osobina očeva od strane kćeri. Ovo bismo mogli objasniti intenzivnijom izvedbom

autoriteta jednog od roditelja, primjerice, jači autoritet majke od očeva autoriteta u odgoju sina, ili čak nedosljedno provođenje autoriteta, ili pak veći autoritet oca u odgoju kćeri. Moguće je da blaži odgojni okoliš na dijete utječe tako da dijete u većini slučajeva preuzima i imitira osobine onog roditelja koji mu pokazuje veću blagonaklonost. U slučaju Edipova kompleksa radi se o roditelju suprotnog spola kojeg dijete percipira i tretira kao uzor, pa njegove karakteristike ocjenjuje kao poželjne karakteristike socijalno adaptiranog člana društva. Freud govori i o aspektu osobnosti gdje osobnost čine temperament i karakter. Ovo možemo dovesti u vezu sa suvremenim radovima u kojima navedeno stajalište nalikuje začecima rada Brucea Liptona i njegovih istraživanja s područja epigenetike. Iako Freud ne određuje točno hoće li dječaci koje majka odbije biti introvertirani ili agresivni i rado iznova dokazivati svoju muževnost, ili, jednako tako, hoće li djevojčice biti introverti ili ekstroverti, on svakako kreće u tom smjeru.

Biološka perspektiva

Lipton ove utjecaje istražuje na genetskoj razini, pa svoje rezultate prenosi na razvijena čovjeka u fazama sazrijevanja. Razlikuju se i u percepciji progresije ljudske jedinice s obzirom na područja zanimanja. Lipton je biolog i na inovativan način promatra čovjeka. On tvrdi kako čovjek nije jedan entitet već tek *Petrijeva zdjelica* prekrivena kožom čija su bit zapravo, trilijuni stanica koji ga sačinjavaju. Utvrđuje kako tijelo nikako nije *jedna stvar* jer u njegovoj definiciji stoji da je ono zajednica 50 trilijuna stanica. (Lipton, 2017)

Uzevši njegovo viđenje čovjeka sačinjenog od trilijuna živućih minijatur-nih entiteta na koje utječe okoliš, u tom ćemo vidu ovdje promatrati kako na istog čovjeka utječe najbliža okolina, odnosno obitelj, u njegovu formiranju. S toga ćemo aspekta promotriti i potencijalne utjecaje na razvoj devijantnih crta ličnosti i jačinu hipotetskog utjecaja. Promotrimo li zajedničke karakteristike Freudova i Liptonova rada, uviđamo kako je Freud dao okvir za ono što je biolog Lipton kasnije dokazao. Kasnije je moguće govoriti o percepciji okoliša kao signifikantnog faktora razvoja. Primijenimo li to na Freudovu shemu, dijete će upijati majčin, očev, bakin ili čak djedov odgoj ako s njima dijeli kućanstvo te će događaji koje je doživjelo u svojim razvojnim fazama, zajedno s ukupnim reakcijama ukućana na specifične situacije, biti kreatori djetetove primarno razvijene osobnosti. Da pojasnimo, Freud je tvrdio da će se dijete, ovisno o više ili manje autoritativnom roditelju, razviti ili na jedan ili na drugi način. Dakle, nije poznato koja će krajnost utjecati ili u koju krajnost će se osobnost formirati. S druge strane, Lipton sigurnije stupa u žarište problema potkrijepljen brojnim istraživanjima i može tvrditi da, pod pretpostavkom da su nam poznati uvjeti u kojima dijete odrasta, možemo zaista vidjeti i odrediti ili opravdati smjer u kojem će se djetetova osobnost razviti ili se razvija. Daje vrlo zanimljivu analogiju kojom možemo bolje razumjeti njegovo stajalište. Radi se o eksperimentu

u kojem se nalaze 3 petrijeve zdjelice od koje je svaka genetski identična. Ono što ih razlikuje jest njihov okoliš. S različitim okolišem svake zdjelice došlo je do geneze 3 različita tipa stanica. U jednoj se zdjelici razvio mišić, u drugoj kost, a u trećoj su se razvile masne stanice (Lipton, 2017).

Navedeno nas suočava s ishodištem Liptonove teorije epigenetike (*epigenetics*; izvan gena). Ovom rečenicom jasnija nam je slika od koje on polazi formirajući svoje argumente.

Sociološka gledišta

Dakle, čovjek kao biće sačinjeno od milijuna i milijuna stanica objekt je vanjskog okoliša koji svakim svojim čimbenikom utječe na stanice i oblikuje ih. Slijedi da se razvoj u manje ili više devijantnu individuu brata, ali ne i sestre (ili obrnuto) uvelike može objasniti ni manje ni više nego utjecajem različitih situacija koje tvore djetetovu okolinu tijekom odrastanja. Praktična primjena sociologije ovdje se može pronaći u područjima fenomenologije odnosno etnometodologije. Etnometodološkim pristupom možemo problem istražiti konverzacijskom analizom u svakodnevnom životu, a nalaze potvrditi *breaching* eksperimentima. Tako možemo pristupiti svakoj individui s obzirom na to da se osobnost svake ljudske jedinice razlikuje. Relevantan faktor razlikovanja dakako je i situacijski okvir primjene različitih odgojnih metoda. Ovdje govorimo i o alternaciji stupnja strogoće i frekvenciji zauzimanja autoritativnog ili čak autoritarnog stava spram djece. Tako se, s obzirom na posljedice ranijih iskustava, u novim situacijama može više ili manje inzistirati na zauzimanju autoritativnog položaja. Fluidnost osobe roditelja, koristeći se Meadovim terminom, u ovim okolnostima susrećemo u njihovu progresu unutar vještina koje ulaze pod pojam roditeljstva. S obzirom na to da se i djeca istih roditelja razlikuju u svojem individualitetu, od roditelja se traži suočavanje s novim zahtjevima u svakom djetetu s obzirom na njegove želje, težnje, ambicije, preferencije. Ne podrazumijeva se ovim tvrdnjama permissivni odgojni stil kao najbolji, već govorimo o poticanju razvitka talenta svakog djeteta za sebe, što će ujedno imati pozitivan utjecaj na razvoj osobnosti u punom potencijalu i umanjiti šanse za okretanja u smjeru devijantnog jer će dijete biti zaokupljeno aktivnostima koje ga ispunjavaju. Dijete valja učiti društvenim normama i njihovim objašnjenjima kako bi bilo dovoljno svjesno *pravila igre* da, kada sazri, samo deducira razloge i uzroke njihova postojanja. Tako će olakšati i ubrzati korespondenciju *ja i mene*. Nekontrolirano, refleksivno *ja* roditelj upotrebom autoriteta nastoji kultivirati uprizorujući uzor koji će potaknuti progresivan razvoj dok se ne formira inteligentna, kompetentna i potpuno razvijena individua. Time upravljaju linijom kretanja *ja* u smjeru napretka stvarajući *mene* koje će ograničiti u svakoj situaciji gdje ono nije dovoljno *filtriralo* reakciju koju je *ja* primarno proizvelo. Ponašanje djeteta usmjerit će odgovoru koji će zadovoljavati

standarde društveno odobrenog dok ih ono samo, humeovski rečeno, navikom ne usvoji. U ovom je vidu bitna dosljednost u kohezivnom djelovanju roditelja. Dijete će očekivati isti slijed događaja s kakvim se već susrelo i tako orijentirati buduće akcije. Uči mehanizme djelovanja okoliša i njima se adaptira, po njima usmjerava svoje kretnje. Dobije li ponekad nagradu za pohvalnu akciju, (inter) akcija koja će uslijediti, dobivanje nagrade, činit će motiv za ponavljanje iste akcije ubuduće, tvrdi Homans. Ovdje govorimo o pretpostavci uspješnosti akcije, zatim deprivacije u vidu toga da djetetove akcije ne valja učestalo nagrađivati jer posljedično dolazi do zasićenja i nagrada gubi moć i smisao; dijete se navikava na zadovoljstva i postaje prema njima indiferentno. Primijeti li roditelj odstupanje od kućnih pravila ili društveno strogo neprihvatljivo ponašanje, najčešće će uvesti autoritarne sankcije ne bi li spriječio ponavljanje akcije. Ove sankcije, koje roditelji nerijetko rabe kao odgojne mjere, Homans je opisao u gore spomenutom konceptu nagrada i kazni. Primijenimo li njegov koncept u ovom kontekstu, djetetovo uzorno ponašanje može biti nagrađeno izostankom očeva ili majčina autoritativnog nastupa ne bi li se potaklo češće izvođenje uzornih akcija.

U primjeru smo prikazali Homansovu pretpostavku uspješnosti, odnosno mehanizam nagrađivanja gdje je dobivanje nagrade proporcionalno učestalosti izvođenja akcija koje odobrava autoritet. Nadalje, pretpostavku deprivacija – zadovoljenje možemo primijeniti na roditelje jačeg autoriteta sposobne da reguliraju učestalost nagrađivanja vlastite djece tako da im rjeđe poklanjaju nagrade u bilo kojem obliku. Tako ih djeca više cijene, a pod utjecajem srazmjernog nagrađivanja odrastaju u zdravu zrelu osobu. S druge strane, roditelji bi trebali biti na oprezu pri načinu na koji će iskazivati autoritet. Način da se umanju vjerojatnost da se individua razvije u devijantnu osobnost jest odrastanje u okolišu brižne obitelji pune ljubavi, razumijevanja i osjećaja sigurnosti. Odrastanjem u disfunkcionalnoj, nasilnoj, nepotpunoj obitelji opterećenoj konstantnim konfliktima pojačava se dispozicija devijantnog ponašanja. Srećom, otkrića epigenetike osvjetljavaju nam mogućnost koju odavno proučavaju socijalni definicionisti poput fenomenologa i etnometodologa, a to jest da smo mi sami demijurzi vlastita svijeta. Lipton potvrđuje kako nas taj period oblikuje, ali ostavlja prostora pri dosezanju zrele dobi za daljnji socijalni konstruktivizam samog pojedinca i njegovo djelovanje u skladu s vlastitom percepcijom svijeta. Kaplan i suradnici naglašavaju da većina istraživanja definira društvenu potporu kao zadovoljavanje osnovnih osobnih socijalnih potreba. Neke od njih su potreba za odobravanjem od strane drugih, na unutarnjoj razini pojedinca to je potreba za pouzdanjem i dr. Također, navode kako se one zadovoljavaju kroz socijalnu interakciju s drugima (Kaplan et al., 1977).

Psiholog Jerry M. Suls ovdje govori o važnosti interakcije i potpore najbliže okoline u procesu stvaranja ispunjene mlade individue. Socijalna gratifikacija, vjerujemo, treba doći osjećajem zahvalnosti za potporu nakon akcije

obavljene po zadanim (kućnim ili drugim) pravilima. Gratifikacija treba biti zaslužena slijedenjem konzistentnih uputa autoriteta (oca/majke/djeda...). Suls uvodi i Silver-Wortmanov primjer iz 1980. godine gdje je naglasak na davanju do znanja osobi da je ona dijelom mreže na neki način povezanih osoba ili sustava međusobnih obveza i recipročne pomoći (Suls prema Silver i Wortman, 1980). U sličnim radovima Suls nalazi kako se pojedinac bolje osjeća ako je dijelom mreže pojedinaca koji se međusobno podupiru, što izravno preneseno na zajednicu obitelji znači smanjenje predispozicija za razvoj devijantne osobe. Dakle, bitno je naginjati autoritativnom roditeljskom stilu te izbjegavati autoritaran i druge ranije navedene roditeljske stilove koji guraju dijete dublje u devijantno ponašanje. Interakcija provedena odnosom *licem u lice* bila je Blauov način razumijevanja i analize socijalne strukture. Baš taj odnos učimo u krugu obitelji i tako naučena projiciramo ga na socijalne odnose izvan obitelji.

Dakle, obiteljska sfera socijalne interakcije među članovima obitelji postupno će konstituirati obrasce ponašanja i integriranja mlade individue. Mladi pojedinac ima izbor da te obrasce prilagodi svojoj osobnosti, ali uglavnom ih prenosi kao ranije naučene u nove socijalne odnose i interakcije. Druga je opcija da ih pojedinac preinači tako da odgovaraju njegovoj slici realnog svijeta i tako čini funkcionalnog člana društva. O ovim dvama primjerima možemo govoriti kao o lošem utjecaju disfunkcionalne obitelji i devijantnoj mladoj individui s jedne, ali i zdravoj, neproblematičnoj osobi koja internalizira naučena pravila i primjenjuje ih u društvenim odnosima s druge strane. Dakako, možemo govoriti i o mentalno jačim ili slabijim pojedincima gdje jedan loše uvjete odrastanja ispravlja vlastitom pozitivnom percepcijom okoline, a drugi se prepušta samo uvjetima koji su mu poznati i tim se obrascima služi u svakodnevnom djelovanju. Drugi primjer rasvjetljava ujedno i primjer razvitka jednog devijanta. Osoba se oslanja samo na uvjete, akcije, djelovanje s kakvima se upoznala u neposrednoj okolini koja je na nju izvršila loš utjecaj. Ona se predaje mehanizmu jedinog svijeta koji poznaje, a takvi su najčešće siromašni pravilima, pa se osoba u budućim interakcijama oslanja na inovaciju. Čim pojedinac zakorači u djelovanje kakvo Merton naziva inovacijom, postaje devijant. Nadalje, obitelj puna potpore i koja pomaže članu s rješavanjem problema bilo kojeg tipa usmjerena je k odgoju zdravog, funkcionalnog, kompetentnog člana društva. Takve obitelji rabiće umjerene količine autoriteta u odgoju i naginjat će autoritativnom odgojnom stilu. One postavljaju pravila djetetu odmalena simultano ih objašnjavajući, bez korištenja verbalno ili fizički nasilnih metoda. Pravila se dosljedno provode u praksi u stalnoj interakciji i razgovoru s djetetom. Daje mu se na znanje da je važan dio zajednice, ali mu se ujedno postavljaju ograničenja. Ovako možemo objasniti kako neki roditelji, poput onih s ovisnošću o alkoholu koji su nerijetko agresivni, podižu agresivne sinove. Nerijetko se događa verbalno i fizičko nasilno postupanje s djecom, što

ne pruža pozitivnu okolinu u kojoj će se moći formirati socijalno zdrava osoba i lako vodi u odgoj novih nasilnika, pa čak i kriminalaca. Valja također paziti pri ocjenjivanju osobe kao devijanta te je promatrati u različitim tipovima okoliša. Primjerice, osoba može u socijalnoj interakciji izvan obiteljskog doma projicirati razne oblike devijantnog ponašanja, dok se pod utjecajem kućanskih autoriteta i potencijalnih kritika ponaša striktno slijedeći društvene i kućanske norme. Ovisno o njegovoj integraciji unutar obitelji i stupnju jakosti roditeljskog autoriteta, projicirat će ovakvo ponašanje. Ako je član obitelji slabije integriran u obitelj, a roditeljski autoritet prejak, vjerojatnije će dolaziti do ove razine devijantnosti te raste potencijal za nove. Taj je način pokazivanja autoriteta jednostavno pogrešan i umanjuje osobu koja je afektirana takvim nastupima. Smanjuje se osjećaj osobe o vlastitoj vrijednosti u cjelini, pa ona odrasta uvjeren u vlastitu nemoć. Javlja se očaj i prepuštanje oblicima devijantnog djelovanja.

ZAKLJUČAK

U ovom su vidu značajna Liptonova otkrića. Dokazuju nam da ni genetski materijal ni socijalni okoliš nemaju zadnju riječ u konstituciji jedne osobnosti. Svakako, okoliš ima vrlo određujuću ulogu u razvoju osobe, ali Lipton naglašava moć mentalnih sposobnosti čovjeka u kombinaciji s napornim radom u smjeru željene slike svoje osobe. On je uspio obrisati i zadnju ispriku kojom se čovjek služio kao izlikom za svoje neuspjehe. Razmotrili smo njegove teze u sintezi i iz perspektive nekih socioloških pojava, što smo potkrijepili i primjerima. Spomenuti su i eksperimenti kojima možemo ovom fenomenu pristupiti i u praksi. Osvrnuli smo se i na perspektivu hrvatskih građana i termin devijantnog zastupljen kod nas. Nakon razmotrenog, skoro je nemoguće reći da nam je sudbina takva da nismo imali izbora nego naći se u ponoru devijantnog djelovanja. Odlučimo li odabrati poticajnu, motivirajuću, pozitivnu sliku svijeta, zatim i okoliš, sposobni smo poništiti one negativne situacijske faktore primarnih faza socijalizacije. S ispravnom percepcijom okoline i napornim radom nema govora o devijaciji. Posljedica je nužno ispunjena osobnost koja napornim radom ima moć ostvariti svaki postavljen cilj. Uбудuće valja razmotriti pitanje redefiniranja devijantnog te pitanje ažuriranja društvenih normi na hrvatskom podneblju koje bi odgovarale suvremenim uvjetima.

Ispreplitanjem rada sociologa s radom stručnjaka prirodnih znanosti rad je ponudio realan i kratak uvid u stvarni položaj u kojem se čovjek danas nalazi i dao potvrdu njegova stvarnog potencijala dokazima socioloških i prirodoznanstvenih instrumenata.

LITERATURA

- Allport, G. W. (1961): *Pattern and Growth In Personality*, New York: Holt.
- Harre, R.; Moghaddam, F. (ur.) (2012): *Psychology For the Third Millennium: Integrating Cultural and Neuroscience Perspectives*, London: SAGE Publications Ltd.
- Kaplan, H. et al. (1977): „Social Support and Health”, *Medical Care* 15(5), str. 47-58.
- Kelečić, A. (2018): *Filozofija odgoja*, prvostupnički rad, Petrinja: Sveučilište u Zagrebu.
- McGraw, C. (2017): „The Biology of Belief: Interview with Dr. Bruce Lipton”, intervju, *The Clearing*, <http://www.theclearingnw.com/blog/biology-of-belief-summary-dr-bruce-lipton-part-1>.
- Sanders, G. S.; Suls, J. M. (ur.) (1982): *Social Psychology of Health and Illness*, New York: Psychology Press.
- Tatalović-Vorkapić, S. (ur.) (2013): *Razvojna psihologija: rani i predškolski odgoj i obrazovanje*, Rijeka: Učiteljski fakultet.